

Daniel Boćkowski (Białystok)

**POLSKA I ZSRR W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ –
PRZEGLĄD PIŚMIENNICTWA ZA LATA 2000–2002
(WYBÓR)**

W ciągu ostatnich trzech lat na krajowym rynku księgarskim ukazał się cały szereg ciekawych i ważnych publikacji dotyczących tzw. spraw wschodnich, w tym stosunków polsko-radzieckich w czasie II wojny światowej. Pragnę je dziś przybliżyć w postaci minirecenzji. Dla ułatwienia całość podzieliłem na poszczególne lata. Za kryterium decydujące o włączeniu książki do niniejszego spisu przyjąłem podaną przez wydawnictwo datę wydania, choć wiem, że nie zawsze jest to adekwatne do faktycznego czasu ukazania się danej pozycji. Dla ułatwienia nabycia omawianych pozycji podaję nazwę wydawnictwa – większość wydawnictw posiada już swoje księgarnie internetowe. Zdaję sobie sprawę, że prezentowany przegląd nie jest pełny, niemniej jednak opracowanie takie powinno pomóc wielu historykom w pracach bibliograficznych.

Rok 2000

1. Tomasz Szarota, *U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie. Warszawa. Paryż. Amsterdam. Antwerpia. Kowno*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2000, ss. 320. Autor po raz pierwszy zestawia ze sobą pogromy i zajścia antyżydowskie, jakie wydarzyły się w okupowanej Europie, próbując ustalić łączące je cechy wspólne oraz znaleźć wytłumaczenie, dlaczego do nich dochodziło. Jest to pierwsza praca zajmująca się komparatystycznym ujęciem tematu, stanowiąca ważny przyczynek do historii europejskiego antysemityzmu, kolaboracji z okupantem a także rozlewającego się na całą okupowaną Europę piekła Holocaustu. Autor w swej

pracy poddaje analizie przyczyny, które powodowały, że ludność państw okupowanych przez III Rzeszę dopuszczała się takich zbrodni, konkludując, że „Niemcy mogli, co prawda namawiać tę ludność, lub ją zachęcać do współdziałania w prześladowaniu i eksterminacji Żydów, nie zmuszali do tego jednak siłą”.

2. Marek Jan Chodkiewicz, *Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie – Zagłada – Komunizm*, Biblioteka Frondy, Warszawa 2000, ss. 731. W pracy tej autor zajmuje się skomplikowanymi relacjami polsko-żydowskimi, które sprzyjały m.in. zakorzenieniu się w świadomości zbiorowej Polaków stereotypu „żydokomuny” oraz „żydowskich rządów w Polsce pierwszych lat po II wojnie światowej”. Z drugiej strony zastanawia się, na ile prawdziwy jest przypisywany Polakom antysemityzm. Cała praca podzielona jest na trzy części. W pierwszej – *W niepodległej Polsce (1918–1939)* – autor kreśli skomplikowany obraz sytuacji Żydów w odradzającym się, pełnym napięć i narastających ruchów antysemickich państwie polskim, próbuje opisać różne drogi, którymi kroczyła ludność żydowska oraz zastanawia się, jaki wpływ na jej przyszłe postawy wobec radzieckiego okupanta miały różne zajścia antyżydowskie (zamieszki, pogromy, bójki). W części drugiej – *II wojna światowa (1939–1945)* – omawia warunki, w jakich znaleźli się Żydzi pod obiema okupacjami, zastanawia się nad faktyczną rolą i zasięgiem działania Żydów-komunistów oraz nad tym, na ile Żydzi uczestniczyli aktywnie w tworzeniu nowego sowieckiego ładu. Omawia też losy Żydów pod okupacją niemiecką, przekonując, że w obliczu wojny wielu ludziom trudno jest zdać egzamin z człowieczeństwa. W części trzeciej – *Pod sowiecką okupacją (1944–1955)* – pokazuje całą złożoność sytuacji w powojennej Polsce. Szuka odpowiedzi na pytanie o postawę ocalałych z Holocaustu Żydów wobec Polaków i nowej władzy (pokazuje nie tylko negatywną rolę oficerów bezpieczeństwa żydowskiego, ale też zupełnie nieznane fakty świadczące o pomocy niesionej przez ocalałych Żydów pomagającym im Polakom, nawet jeśli ci byli z punktu widzenia nowego ustroju jego śmiertelnymi wrogami). Na koniec opisuje postawy wobec ludności żydowskiej polskich elit (m.in. antysemityzm intelektualny) oraz zwykłego „szarego” przedstawiciela społeczeństwa. Praca nie posiada bibliografii, jednak doskonale przypisy pozwalają uporać się z tym mankamentem. Dobrze opracowane są indeksy nazwisk i geograficzny.

3. Małgorzata Ruchniewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955–59*, Warszawa 2000, ss. 402. Pierwsza w polskiej historiografii tak dobrze udokumentowana (przebadane zbiory z 12 archiwów polskich i zagranicznych) praca na temat powrotu Polaków do ojczyzny z głębi ZSRR oraz

dawnych wschodnich ziem II RP włączonych w skład Litewskiej SRR, Białoruskiej SRR i Ukraińskiej SRR. W książce autorka omawia kolejno losy Polaków na Kresach Wschodnich i w głębi ZSRR (1939–1949), sytuację od oficjalnego zakończenia repatriacji z lat 1944–1949 do jej nieoficjalnego wznowienia w latach pięćdziesiątych (dotyczy to m.in. prób uzyskania zezwolenia na powrót do kraju polskich dzieci, których rodzice zginęli w czasie wojny, a one same trafiły do radzieckich placówek opiekuńczo-wychowawczych), okoliczności, w jakich doszło do ponownego wznowienia rozmów polsko-radzieckich i przygotowania umowy o repatriacji (1956–1957) oraz przebiegu akcji repatriacyjnej (1956–1959). W ostatnim rozdziale autorka porusza najmniej znany, często też do dziś wstydliwie przemilczany problem stosunku do repatriantów władz i społeczeństwa polskiego (paradoksem tych czasów był silny wzrost nastrojów antysowieckich, którego ofiarą padli właśnie ci, którzy odwagę bycie Polakami przypłacili w ZSRR licznymi szykanami, więzieniem i obozami pracy przymusowej). Praca posiada obszerną bibliografię oraz aneksy (geograficzny i osobowy).

4. Grzegorz Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, KiW, Warszawa 2000, ss. 429. Jest to pierwsza, oparta na źródłach radzieckich, ukraińskich, niemieckich i polskich próba ukazania skomplikowanej sytuacji Lwowa i życia jego mieszkańców pod okupacją radziecką i niemiecką w czasie II wojny światowej. Praca podzielona jest na 9 rozdziałów, z czego 4 dotyczą okupacji radzieckiej, jeden okresu przejściowego, a pozostałe okupacji niemieckiej miasta. Autor ukazuje życie codzienne miasta, warunki bytowe, życie kulturalne i szkolnictwo polskie, stosunek każdego z okupantów do ludności oraz nastroje panujące wśród ludności. Niezwykle ciekawy jest też opis skomplikowanych stosunków narodowościowych panujących we Lwowie. Minusem pracy jest brak zestawionej bibliografii, plusem indeks nazwisk.

5. Marek Wierzbicki, *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 2000, ss. 367. Książka ta ukazuje nam stosunki polsko-białoruskie w latach 1939–1940 na północno-wschodnich ziemiach II RP okupowanych przez ZSRR, dotykając problemów nurtujących społeczność lokalne na szczeblu wsi, gminy, powiatu. Autor w kolejnych rozdziałach omawia kolejno stosunki polsko-białoruskie przed wrześniem 1939 r., stosunek obu nacji do wkraczających oddziałów radzieckich, przypadki mordów i grabieży, jakich dopuszczała się ludność miejscowa po wkroczeniu Armii Czerwonej, odnotowane przypadki dywersji antypolskiej, tworzenie się władzy radzieckiej

oraz stosunek do niej lokalnych grup ludności, antypolskie działania nowej władzy (walkę ze zbrojnym oporem, aresztowania, wybory 22 października, reformę rolną i kolektywizację rolnictwa). Na koniec autor omawia ewolucję nastrojów i poglądów ludności białoruskiej w całym okresie okupacji. Praca zawiera obszerną bibliografię oraz indeksy (nazwisk i geograficzny).

6. Wojciech Śleszyński, *Białystok w sowieckiej fotografii propagandowej 1939–1941. Proces aneksji i polityczno-prawnej sowietyzacji Białostoczczyzny*, BTN, Białystok 2000, ss. 222. Praca poświęcona jest prawnym aspektem pierwszych miesięcy okupacji Białostoczczyzny przez ZSRR. Składa się z siedmiu rozdziałów, w których autor po kolei omawia proces formowania się zarządów tymczasowych, przebieg wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi, organizację i przebieg obrad Zgromadzenia Ludowego, najważniejsze postanowienia i prawne aspekty przyłączenia ziem okupowanych do ZSRR oraz zmiany prawne, społeczne i gospodarcze na Białostoczczyźnie w pierwszych miesiącach okupacji. Pracę kończy omówienie przygotowań i przebieg wyborów do Rad Najwyższych ZSRR i BSRR z 24 marca 1940 r. oraz do rad terenowych z 12 grudnia 1940 r. Praca zawiera wiele niezwykle ciekawych ilustracji z pierwszych miesięcy istnienia nowej, „robotniczej” władzy. Zaopatrzona jest w krótką bibliografię tematu, nie posiada, niestety, indeksów.

7. *Radziecka agresja 17 września 1939 r. i jej skutki dla mieszkańców ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. Studia i materiały*, pod redakcją Michała Gnatowskiego, Białystok 2000, ss. 279. Książka ta stanowi pokłosie międzynarodowej konferencji naukowej *Radziecka agresja 17 września 1939 r. i jej skutki dla mieszkańców ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, która odbyła się w 1999 r. w Instytucie Historii Uniwersytetu w Białymstoku. Składa się na nią 18 artykułów. Dotyczą one m.in. międzynarodowych uwarunkowań agresji 17 września 1939 r. (S. Dębisk i M. Kornat), oceny wydarzeń 17 września 1939 r. w historiografii polskiej (M. Gnatowski) oraz białoruskiej (w tym przypadku mamy do czynienia z powrotem historyków białoruskich do lansowanych przed rozpadem ZSRR tez o wyzwolenicznym charakterze wydarzeń 17 września i ich ważnym wpływie na polityczne i narodowo-kulturalne życie narodu białoruskiego – W. Ładysiew), kwestii ostatecznego ustalania granicy radziecko-niemieckiej (M. Wieliczko, A. Małysz, T. Wesołowski), wybranych problemów historyograficznych (W. Kuszniar, G. Wasiuk, J. J. Milewski), stosunku władz radzieckich do kultury, religii i kościołów (I. Jelenskaja, J. Rozenblat, E. Jar-musik, O. Pietrowskaja), problematyki żydowskiej (A. Wabiszczew) oraz spraw ekonomicznych (W. Nikitienkow).

8. Sergo Beria, *Beria mój ojciec. W sercu stalinowskiej władzy*, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2000, ss. 431. Książka ta, pomimo że nie jest pracą naukową, a jedynie wspomnieniami syna Ł. Berii o swoim ojcu, warta jest przeczytania. Sergo Beria zbierał do niej materiały przez wiele lat po śmierci ojca, prowadząc rozmowy z głównymi bohaterami tamtych wydarzeń. Pomimo wielu prób wybielania życiorysu ojca i jego roli w aparacie terroru sowieckiego, warto zapoznać się z innym ujęciem wielu faktów historycznych, które tylko poprzez kanwę wspomnień (z powodu braku dostępu do dokumentów) znajdują swoje historyczne potwierdzenie. Praca zaopatrzona jest w doskonale przypisy autorstwa prof. Françoise Thoma, sowietologa, wykładowcy na paryskiej Sorbonie oraz indeks nazwisk.

9. Jakub Wojtkowiak, *Stosunki radziecko-japońskie w latach 1931–1941*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2000, ss. 260. Praca poświęcona wzajemnym stosunkom politycznym Japonii i ZSRR w latach 1931–1941 na tle ówczesnej sytuacji międzynarodowej oraz wpływom, jakie te stosunki wywierały na przebieg wydarzeń na Dalekim Wschodzie. W pracy, składającej się z trzech rozdziałów, autor stara się odpowiedzieć na szereg ważnych pytań: Jakie miejsce zajmował w polityce zagranicznej obu państw konflikt na Dalekim Wschodzie? Dlaczego doszło do walk nad Chasan i Chałchyn-goł? Jak przebiegał ten konflikt? Datami ograniczającymi rozważania autora są: 18 września 1931 – rozpoczęcie agresji Japonii w północno-wschodnich Chinach oraz 22 czerwca 1941 – wybuch wojny niemiecko-radzieckiej, co pociągnęło za sobą rewizję polityki dalekowschodniej. Rozdział pierwszy obejmuje wydarzenia związane z japońską okupacją Mandżurii oraz stopniową likwidacją radzieckiej strefy wpływów na tym terenie, przedstawia także wysiłki ZSRR mające wzmocnić jego rolę na tym terenie, głównie poprzez rozbudowę potencjału militarnego i gospodarczego. W rozdziale drugim omawiany jest wzrost antagonizmów radziecko-japońskich w związku ze ścieraniem się wzajemnych interesów w Mongolii i Chinach, zakończony przystąpieniem Japonii do paktu antykominternowskiego oraz udzieleniem przez ZSRR szerokiej pomocy gospodarczej i militarnej Chinom po inwazji Japonii. W rozdziale tym omówiono także walki radziecko-japońskie w rejonie jeziora Chasan i nad rzeką Chałchyn-goł. Ostatni rozdział dotyczy stopniowej normalizacji stosunków japońsko-radzieckich od zawarcia paktu Ribbentrop-Mołotow do agresji niemieckiej na ZSRR, a zwłaszcza dalekosiężnych planów ZSRR na Dalekim Wschodzie. Praca zaopatrzona jest w aneksy, bibliografię, indeks osób oraz dwie mapki: Mandżukuo w drugiej połowie lat trzydziestych, Rejon walk nad jeziorem Chasan (lipiec-sierpień 1938).

Rok 2001

1. *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. Andrzej Żbikowski, ŻIH, Warszawa 2001, ss. 963. Jest to kolejny tom (t. 1: *Listy o Zagładzie* ukazał się w 1997, t. 2: *Dzieci – tajne nauczanie w getcie warszawskim* w roku 2000) opracowywanego przez pracowników ŻIH podziemnego archiwum getta warszawskiego, zwanego od nazwiska jego twórcy – Archiwum Ringelbluma. W tomie tym zawarte zostały relacje Żydów polskich, którzy w latach 1939–1942 przebywali na ziemiach II RP okupowanych przez Związek Radziecki. Jest ich w sumie 46, w tym 20 spisanych w jidysz. Prawie wszystkie dotyczą życia uchodźców z centralnej polski, którzy znaleźli się pod okupacją radziecką, a po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej trafili do Warszawy, gdzie ich relacje zostały spisane. Wspomnienia dotyczą m.in. sytuacji w Białymstoku, Słoniemiu, Grodnie i Brześciu. Wielu z autorów relacji dość krytycznie odnosi się do porządków sowieckich oraz postaw miejscowej ludności żydowskiej, która włączyła się w nurt kolaboracji, przedstawione też są relacje dotyczące licznych pogromów, których ofiarami padła ludność żydowska bezpośrednio po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej. Ogromną wartość mają też opisy przepraw przez Bug w 1939 roku, a także pokazanie stosunku miejscowej ludności do „bieżeńców”. Książka, ze względu na przetłumaczone na język polski relacje spisane w jidysz, jest bezcennym źródłem informacji dla każdego historyka zajmującego się tematyką okupacyjną. Praca zwiera obszerną bibliografię, indeks geograficzny oraz osobowy.

2. *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941*, t. 1: *Meldunki, raporty, sprawozdania i analizy*, t. 2: *Materiały śledcze*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa-Moskwa 2001, ss. 1436. Jest to, wydany wspólnymi siłami Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji RP oraz Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, dwutomowy zbiór dokumentów dotyczący zwalczania polskiego podziemia niepodległościowego na ziemiach zajętych 17 września 1939 r. przez ZSRR. Zamieszczone tu dokumenty pochodzą z Archiwum Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Opublikowane zostały po polsku i po rosyjsku. Część pierwsza zawiera 80 dokumentów będących meldunkami, raportami, sprawozdaniami i analizami wytworzonymi przez NKWD-NKGB ZSRR w okresie od sierpnia 1939 r. do czerwca 1941 r. Wiele z nich sporządzili najwyżsi funkcjonariusze aparatu bezpieczeństwa Białoruskiej i Ukraińskiej SR. Są tu meldunki Ł. Canawy do Berii o sytuacji panującej na Zachodniej Białorusi, o liczbie osób aresztowanych, o sytuacji

uchodźców, o aktywności podziemia i walce z nim, m.in. o największej akcji zbrojnej wobec ruchu oporu na Białostocczyźnie, czyli o likwidacji oddziału na Uroczysku Kobieline oraz likwidacji „polskiej organizacji podziemnej” w rejonie jedwabieńskim, a także raport Canawy o działalności „Batalionów Śmierci” i „Legii Podlaskiej”. Ważny jest także raport NKGB ZSRR z kwietnia 1942 r. o rezultatach działań podjętych przeciwko polskiemu podziemiu w latach 1939–1941. Część druga (t. 2) zawiera materiały śledcze dotyczące wybranych spraw prowadzonych przez NKWD, m.in. gen. Mariana Januszaitisa-Żegoty, gen. Mieczysława Boruty-Spiechowicza, czy płk. Leopolda Okulickiego. W sumie 21 spraw. Tom drugi kończy indeks nazwisk i pseudonimów oraz fotokopie kilkudziesięciu dokumentów.

3. *Źródła do historii Polski XX wieku ze zbiorów Narodowego Archiwum Republiki Białoruś, „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941, t. 2: Deportacja Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2001, ss. 253. Publikacja ta, wydana staraniem Instytutu Pamięci Narodowej, jest kolejnym tomem serii wydawniczej poświęconej tzw. Zachodniej Białorusi w okresie 1939–1941 r. Jak wskazuje tytuł tomu, zawiera ona dokumenty dotyczące czterech wielkich akcji deportacyjnych z 1940 i 1941 r. Publikowany zbiór zawiera 44 dokumenty, w większości z Narodowego Archiwum Republiki Białoruś w Mińsku. Kilka dokumentów pochodzi z Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej oraz Centralnego Archiwum Federalnej Służby Kontrwywiadu Federacji Rosyjskiej. Całość podzielona została na trzy części. Pierwsza dotyczy deportacji z lutego 1940 r., druga deportacji z kwietnia 1940 r., trzecia deportacji z lata 1940 r. oraz lata 1941 r. Pierwszy publikowany dokument pochodzi z grudnia 1939 r. (pismo P. Ponomarienki do Stalina z propozycjami wykorzystania majątku podlegających wysiedleniu polskich osadników), ostatni z 21 czerwca 1941 r. (meldunek Ł. Canawy dla P. Ponomarienki o aresztowaniach członków organizacji podziemnych i wysiedleniu ich rodzin z zachodnich obwodów BSRR). Wybór poprzedza wstęp T. Strzembosza. Szkoda tylko, że zabrakło w pracy indeksów.

4. *Katyń. Dokumenty zbrodni, t. 3: Losy ocalałych lipiec 1940 – marzec 1943*, Wydawnictwo „Trio”, Warszawa 2001, ss. 637. Tom trzeci edycji *Katyń. Dokumenty zbrodni*, przygotowany przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych, zawiera materiały źródłowe z archiwów rosyjskich dokumentujące losy polskich jeńców wojennych, oficerów i policjantów ocalałych z przeprowadzonej wiosną 1940 r. akcji wymordowania przez NKWD internowanych z obozów Kozielsk, Starobielsk i Ostaszków oraz więźniów Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy, a także jeńców z obozów pracy

i internowanych wywiezionych latem 1940 r. z Litwy i Łotwy do ZSRR. Część publikowanych dokumentów ujawnia też stosunek władz radzieckich do byłych jeńców wojennych, żołnierzy Armii Polskiej w ZSRR. Na zbiór składa się 247 dokumentów (pierwszy z 1 lipca 1940 r., ostatni z 3 marca 1943 r.). Ostatnie z nich dotyczą sytuacji poprzedzającej zerwanie stosunków polsko-radzieckich w kwietniu 1943 r. Uzupełnieniem zbioru są dwa aneksy. Pierwszy zawiera dwa dokumenty, które nie zostały umieszczone w zbiorze, m.in. informację Berii z maja 1944 r. o liczbie obywateli polskich znajdujących się na terytorium ZSRR. Drugi – wykaz pracowników centralnego i terenowego aparatu NKWD wymienionych w dokumentach. Zbiór zamykają indeksy – nazwisk i geograficzny.

5. Małgorzata Stupikowska, *Wychowanie Polaków na zesłaniu w ZSRR*, RW KUL, Lublin 2001, ss. 286. Praca ta została umieszczona w niniejszym wykazie jako przestroga. Jeśli ktoś nastawia się na znalezienie w niej problematyki zawartej w tytule, srodze się zawiedzie. Autorka, adiunkt na Wydziale Teologii KUL, zmarnowała ciekawy temat badawczy, zaś wiele z jej tez jest nie do przyjęcia przez znawców i badaczy tematu. W pracy też roi się od błędów merytorycznych. Jedyną pozytywną cechą książki jest imponujący zbiór relacji i wspomnień zesłańców, który zamieściła autorka w bibliografii i który obszernie cytuje. O jakości przeprowadzonych badań niech świadczy fakt, że autorka nie korzystała z żadnych źródeł archiwalnych, ani w kraju, ani za granicą.

6. Marek Wierzbicki, *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939–1941)*, Biblioteka Frondy, Warszawa 2001, ss. 360. Praca ta stanowi próbę całościowej analizy stosunków polsko-żydowskich w czasie okupacji radzieckiej ziem północno-wschodnich II RP, określanych przez historiografię radziecką Zachodnią Białorusią. Autor, opracowując temat, oparł się na archiwaliach rosyjskich (Moskwa) i białoruskich (Mińsk, Grodno, Brześć), a także materiałach zgromadzonych w Instytucie Hoovera w Stanford, znajdujących się w zbiorach AAN oraz Ośrodka Karta. Praca składa się z pięciu rozdziałów. W pierwszym autor charakteryzuje stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP w okresie międzywojennym, w drugim omawia sytuację tych ziem w czasie kampanii wrześniowej (opór, powitanie Armii Czerwonej, dywersję, rebelie, formacje paramilitarne) i rolę, jaką odegrały w tych wydarzeniach grupy biedoty żydowskiej. W rozdziale trzecim nazwanym „jesienią narodów” przedstawia tworzenie organów władzy tymczasowej i milicji, walkę z przejawami oporu, aresztowania, przypadki denuncjacji, tworzenie sowieckiego aparatu admi-

nistracyjnego oraz pomoc, jakiej ze strony Żydów doznali Polacy (zwłaszcza inteligencja, urzędnicy i poszukiwani przez NKWD oficerowie). Oddzielny rozdział poświęca autor postawom Żydów w Wilnie w okresie okupacji radzieckiej 19 września – 28 października 1939 r. oraz stosunkom polsko-żydowskim w latach 1939–1940, do wejścia po raz drugi Armii Czerwonej. Pracę kończy obszerny aneks, przypisy (mające zastąpić bibliografię?) oraz indeksy (nazwisk i miejscowości).

7. Zbigniew Wawer, *Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSRR sierpień 1941 – marzec 1942*, Warszawa 2001, ss. 332. Praca ta jest próbą całościowego omówienia organizacji Armii Polskiej w ZSRR na podstawie rozproszonych archiwaliów znajdujących się w kraju i za granicą. Autor przebadał m.in. zbiory Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie oraz Archiwum Instytutu im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, a także zebrał wiele relacji od bezpośrednich uczestników tamtych wydarzeń. Praca składa się z 17 rozdziałów, w których omówiono kolejno: umowę polsko-radziecką dotyczącą tworzenia polskich jednostek na terenie ZSRR, przebieg organizacji Armii Polskiej w ZSRR, od rozmów w Moskwie we wrześniu 1941 r. do wizyty gen. Sikorskiego w grudniu 1941 r., zmiany organizacyjne w Armii w okresie od grudnia 1941 r. do lutego 1942, sprawy mniejszości narodowych służących w wojsku polskim oraz organizację i przebieg szkolenia wojskowego. Na koniec mamy omówione po kolei struktury wszystkich istniejących dywizji (5, 6, 7, 8, 9 i 10) oraz Ośrodka Organizacyjnego Armii. Praca zaopatrzona jest w 10 załączników, w tym – moim zdaniem najciekawszy – omawiający morale 6 DP z uwzględnieniem postaw służących w niej mniejszości narodowych, zawierających zdjęcia, schematy i mapy, bibliografię oraz indeks nazwisk.

8. Sławimir Kalbarczyk, *Polscy pracownicy nauki: ofiary zbrodni sowieckich w latach II wojny światowej, zamordowani, więzieni, deportowani*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2001, ss. 295. Autor na podstawie swych długoletnich kwerend ukazuje dramatyczne losy polskich naukowców, którzy po agresji 17 września 1939 r. dostali się w tryby radzieckiej machiny represji (zesłanych do łagrów, straconych, uwięzionych, deportowanych). W kolejnych rozdziałach omawia on kolejno: sowietyzację polskich uczelni w latach 1939–1941, losy polskich żołnierzy – pracowników nauki, którzy trafili do rosyjskiej niewoli, oraz przebieg likwidacji polskich uczelni na terenach zajętych przez ZSRR po 1944 r. Jednak najważniejszą część pracy stanowią obszernie (o ile źródła na to pozwalały) informacje biograficzne na temat polskich pracowników nauki – ofiar zbrodni z lat 1939–1941 (196 osób) oraz 1944–1945 (38 osób). Pracę kończy bibliografia oraz indeks nazwisk.

9. Bogdan Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne. Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Biblioteka Frondy, Warszawa 2001, ss. 350. Praca ta, która ukazała się po raz pierwszy w Niemczech w 2000 r., zawiera analizę przyczyn zająć i pogromów żydowskich w pierwszych dniach wojny niemiecko-radzieckiej. Autor zauważa, że narastający stopniowo w czasie okupacji radzieckiej antysemityzm przybrał na Kresach Wschodnich rozmiary dotąd niespotykane. Wielu ludzi czekało wręcz na okazję rozliczenia się z sowietami oraz ich faktycznymi i rzekomymi sprzymierzeńcami, do których zaliczano zwłaszcza ludność żydowską. Bestialskie, masowe zbrodnie popełnione w czasie odwrotu na więźniach podsyciły żądę zemsty. Do tego doszły udokumentowane przypadki zbrodni na żołnierzach Wehrmachtu. Kresy przypominały wrzący kocioł piekielny, który zapowiadał katastrofę. Okazją do odwetu stała się paniczna ucieczka Rosjan oraz wkroczenie wojsk niemieckich. Ogrom zbrodni i bestialstwo Rosjan wpłynęły zdaniem autora znacząco na dalszą brutalizację wojny, na niespotykaną dotąd skalę, przyspieszyły także zagładę ludności żydowskiej, w czym, za aprobatą i pod czujnym okiem Niemców, wzięła udział także ludność miejscowa. W kolejnych rozdziałach autor omawia początki okupacji sowieckiej, represje wobec mieszkańców, sowiecką politykę gospodarczą i jej następstwa, wpływ terroru i sowietyzacji życia na postawę poszczególnych narodowości, warunki w więzieniach i losy więźniów, przebieg ewakuacji więźniów oraz masowe mordy na nich, odkrywanie zbrodni wraz z „wywalaniem” terenów przez armię niemiecką, pogromy antyżydowskie i antysowieckie oraz reakcję na to wszystko Niemców i niemieckiej propagandy. Na koniec podejmuje próbę odpowiedzi na kilka pytań – czy i w jaki sposób zbrodnie sowieckie wykorzystane zostały przez nacjonalistów ukraińskich, na ile relacje o sowieckich okrucieństwach są wiarygodne oraz o rolę Żydów jako „domniemanych współsprawców” zbrodni NKWD. Praca zaopatrzona jest w bibliografię, indeksy (osób i miejscowości) oraz kilkadziesiąt zdjęć.

10. Władimir A. Niewieżyn, *Tajne plany Stalina. Propaganda sowiecka w przededniu wojny z Trzecią Rzeszą 1939–1941*, Wydawnictwo Arcana, Kraków 2001, ss. 292. Praca ta jest jedną z najważniejszych książek dotyczących mało znanego w historiografii polskiej problemu wzajemnych stosunków niemiecko-rosyjskich w latach 1939–1941. W nowym świetle stawia też genezę napaści niemieckiej na ZSRR latem 1941 r. Autor na podstawie imponującej bazy źródłowej opisuje działalność sowieckiego aparatu propagandowego w okresie formalnej współpracy niemiecko-rosyjskiej na arenie międzynarodowej. Niewieżyn w swej pracy rozprawia się z wieloma tezami głoszonymi przez W. Suworowa, jednak zgadza się, że sojusz niemiecko-

-rosyjski był traktowany przez propagandę jako chwilowa „anomalia”, zaś wiosną 1941 r. przerodził się w otwarcie głoszoną i stale podsycaną antyniemiecką retorykę. Autor opisuje m.in. swoistą mobilizację psychologiczną społeczeństwa radzieckiego w oczekiwaniu na wielką wojnę, której punktem przelomowym było wystąpienie Stalina z 5 maja 1941 r. do absolwentów akademii wojskowych, w którym ujawnił, że – jego zdaniem – konflikt z Niemcami jest nieuchronny, a Rosja nie może pozostać bierna. Pracę kończy bibliografia (określona przez autora lub tłumacza selektywną?) oraz indeks osób.

11. Włodzimierz Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Arcana, Kraków 2001, ss. 589. Autor podejmuje dotychczas nieopracowaną w polskiej politologii problematykę upadku imperium radzieckiego i powstanie nowego systemu władzy w Rosji. Jest to pierwsza polska całościowa synteza tego zagadnienia, odwołująca się do obszernej (zwłaszcza rosyjskojęzycznej) literatury źródłowej. Składa się z pięciu części. We wstępie autor wprowadza nas w problematykę, omawiając sytuację wewnętrzną oraz geopolityczną chylącego się ku upadkowi imperium. W części pierwszej omawia przyczyny i przebieg rozpadu ZSRR oraz sytuację po podpisaniu porozumień z 8 grudnia 1991 r. Część druga omawia przemiany polityczne i społeczne zachodzące w Rosji przełomu 1991/1992 r., część trzecia przemiany gospodarcze i tworzenie się mechanizmów wolnorynkowych. W części czwartej omówiony został „upadek republiki sierpniowej”, czyli sytuacja w Rosji w pierwszych latach rządów prezydenckich Borysa Jelcyna, jego konflikt z parlamentem (a zwłaszcza z gen. A. Ruckojem, wiceprezydentem FR) zakończony w październiku 1993 r. starciami na ulicach Moskwy, masakrą pod Ostankino i wielodniowym oblężeniem Domu Sowietów, zakończonym szturmem oddziałów wiernych Jelcynowi. Pracę kończy selektywna bibliografia oraz rozwinęty indeks osób.

12. Stéphane Coutrois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin, *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 2001, ss. 744. Jest to polskie wydanie pracy, która ukazała się w 1997 r. w Paryżu i stanowiła próbę oceny zbrodni dokonywanych „dla dobra ludzkości” przez ludzi i systemy mające w sobie wspólny pierwiastek „komunizmu”. Jest to pierwsza praca w sposób globalny próbująca ukazać rozmiar zbrodni, jakich dopuściły się (komunistyczne w nazwie) systemy totalitarne w ZSRR, Chinach, Kambodży, Wietnamie, Laosie, Korei Północnej, na Kubie, w Nikaragui a także krajach byłego bloku socjalistycznego. Wstęp do

wydania polskiego przygotowała Krystyna Kersten. Książka składa się z pięciu części. W pierwszej, autorstwa Nicolasa Wertha, omawiana jest przemoc, represje i terror w Związku Radzieckim. W drugiej – omówiona została rola Kominternu oraz światowych ruchów komunistycznych, ich struktura, podległość wobec ZSRR, straty poniesione w wyniku czystek dokonanych przez Stalina a także rola NKWD w czasie wojny domowej w Hiszpanii. Osobno w rozdziale tym omówiony został problem popierania i inspirowania przez komunizm światowego terroryzmu. W części trzeciej przedstawiona została *Europa pod rządami komunizmu*. Najważniejsze dla nas jest w tej części opracowanie Andrzeja Paczkowskiego o Polsce „pod obcą i własną przemocą” („sprawa POW”, „operacja polska” NKWD, zbrodnie sowieckie w czasie II wojny światowej, likwidacja AK, represje w Polsce 1944–89). Część czwarta dotyczy komunizmu w Azji (Chiny, Korea Północna, Wietnam, Laos, Kambodża). Część piąta – reżimów komunistycznych w tzw. Trzecim Świecie, w podziale na kontynenty – Ameryka Łacińska (Kuba, Nikaragua, Peru), Afryka (Etiopia, Angola, Mozambik). Kończy ją charakterystyka ówczesnej sytuacji w Afganistanie. Praca wyposażona jest w bibliografię, biogramy wszystkich autorów oraz indeks osobowy.

13. Michał Gnatowski, *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2001, ss. 490. Praca składa się z dwóch części. W pierwszej (53 strony) autor omawia aktualny stan badań i historiografię tematu, opis warunków, w jakich działał opór społeczny oraz polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim, działalność i strukturę organów NKWD-NKGB w walce z polskim podziemiem oraz radzieckie źródła do omawianego tematu. W części drugiej publikuje 143 dokumenty pochodzące z Państwowego Archiwum Republiki Białoruś w Mińsku oraz Państwowego Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Grodzieńskiego w Grodnie. Większość dokumentów publikowana jest w całości. Wszystkie przetłumaczono na język polski. Dokumenty ułożone zostały w porządku chronologicznym. Pierwszy z dokumentów powstał 11 listopada 1939 r., ostatni 22 czerwca 1941 r. Dodatkowo autor umieścił dwa aneksy. W pierwszym podana została obsada kadrowa radzieckich władz w regionie białostockim w latach 1939–1941, w drugim struktura i obsada personalna NKGB w regionie białostockim, wg stanu na 14 kwietnia 1941 r. Pracę kończą indeksy (geograficzny i osobowy).

14. Michał Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi. Fakty, oceny, dokumenty*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Bia-

łystok 2001, ss. 341. Praca stanowi próbę pokazania, w oparciu o niepublikowane dotąd dokumenty z archiwów radzieckich, kulis przygotowań do wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi, ich przebiegu, wyników oraz porządku samych obrad, które zaowocowały decyzjami Rad Najwyższych ZSRR i BSRR o inkorporacji północno-wschodnich ziem II RP do ZSRR. Pracę uzupełnia 26 dokumentów, wśród których są opracowane w Moskwie i Mińsku szczegółowe scenariusze wyborów, ordynacja wyborcza, dokumenty KC KP(b)B oraz Komitetu ds. Organizacji Wyborów, sprawozdania z ich przebiegu w terenie, deklaracje i uchwały zgromadzenia oraz pierwszy, pełny imienny wykaz delegatów. Na szczególną uwagę zasługuje dokument nr 1 – Dyrektywa nr 01 Rady Wojennej Frontu Białoruskiego z 16 września 1939 r., w której nakreślony został zarys systemu władzy na zajmowanych przez Armię Czerwoną ziemiach Polski. Mowa w nim m.in. o powołaniu trzech Zgromadzeń Ludowych oraz powstaniu (z przewagą ludności polskiej) Polskiej Związkowej Republiki Radzieckiej. Pracę kończy bibliografia. Zabrakło, niestety, indeksów.

15. Wojciech Śleszyński, *Okupacja sowiecka na Białostoczczyźnie 1939–1941. Propaganda i indoktrynacja*, Agencja Wydawnicza Benkowski, Białystok 2001, ss. 594. Praca poświęcona jest szeroko rozumianej propagandzie i indoktrynacji radzieckiej, podjętej przez okupanta zaraz po zajęciu tych ziem i prowadzonej konsekwentnie aż do momentu wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej. Autor wykorzystał obszerne materiały źródłowe z archiwów polskich (AAN, AMSWiA, Archiwum Państwowe w Białymstoku, AZHRL, CAW, WIH, ŻIH) i białoruskich (Państwowe Archiwum Dokumentów Kino-Fono-Foto w Dzierżyńsku, Państwowe Archiwum Obwodu Brzeskiego w Brześciu, Państwowe Archiwum Obwodu Grodzieńskiego w Grodnie, Państwowe Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Grodzieńskiego w Grodnie). Głównym celem, jaki postawił sobie autor, było przybliżenie mechanizmów unifikacji okupowanych obszarów w jeden, spójny organizm radziecki. Całą pracę podzielono na trzy części. W pierwszej przedstawiany jest proces aneksji ziem oraz prawne i polityczne aspekty sowietyzacji okupowanych ziem (formowanie zarządów tymczasowych, wybory do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi, wybory do Rad Najwyższych ZSRR i BSRR, polityka narodowościowa). W części drugiej autor omawia rolę i sposób wykorzystania w masowej indoktrynacji i sowietyzacji środków masowego przekazu oraz instytucji kulturotwórczych (słowo drukowane, placówki kulturalne, wydawnictwa). W części trzeciej przedstawiona została polityka oświatowa władz radzieckich – reorganizacja szkolnictwa, zasady działania szkolnictwa radzieckiego, dobór władz kadry pedagogicznej, miejsce ucznia

w maszynie totalnej sowieckiej indoktrynacji. Pracę kończy obszerna bibliografia. Dużym minusem jest brak indeksów.

16. Jerzy Supady, *Życie i śmierć w łagrach sowieckich*, Wydawnictwo Adi, Łódź 2001, ss. 196. Autor pracy jest lekarzem, specjalistą z zakresu pediatrii i medycyny ogólnej, a jednocześnie historykiem, absolwentem Uniwersytetu Łódzkiego. Te dość nietypowe połączenie zainteresowań i zawodów pozwala jednak uznać go za specjalistę w zakresie badania i opisu warunków bytowych w łagrach i więzieniach sowieckich. Praca, którą dostajemy do ręki, nie pozostawia wątpliwości, że założeniem systemu radzieckiego nie była reedukacja więźniów obozów, a ich fizyczna eksterminacja poprzez niewolniczą pracę. W kolejnych rozdziałach dowiadujemy się o okolicznościach powstania oraz strukturze Gułagu, drodze więźniów do łagrów, strukturze społeczności łagrowej, warunkach życia, kobietach w obozach, przejawach życia erotycznego, przykładach postaw i zachowań ludzi – jak to określił autor – silnej woli, opiece medycznej w łagrach, śmiertelności oraz walce więźniów Gułagu z systemem obozowym (bunty, strajki, ucieczki, głodówki). Pracę kończy bibliografia oraz indeks nazwisk. Jedynym mankamentem pracy jest stosunkowo nikłe wykorzystanie przez autora opracowań rosyjskich. Szkoda, bo to niewątpliwie podniosłoby wartość książki.

17. Eolise Engels, *Lauri Paananen, Wojna zimowa. Sowiecki atak na Finlandię 1939–1940*, Wydawnictwo L&L, Gdańsk 2001, ss. 246. Praca ta wydana została po raz pierwszy w 1973 roku w Londynie. Jest to jej pierwsze wydanie polskie. Ze zrozumiałych względów wcześniej w naszym kraju nie mogła się ukazać. Ukazuje ona historię wojny fińsko-radzieckiej z punktu widzenia historiografii fińskiej. Materiał, na którym jest oparta, to pamiętniki, wspomnienia, listy i bezpośrednie relacje uczestników tamtych wydarzeń – żołnierzy, oficerów, ludności cywilnej, polityków. Jej autorami są: E. Ehgle, amerykańska badaczka historii wojskowości oraz bezpośredni uczestnik tamtych wydarzeń, L. Paananen. W książce, dzień po dniu, opisane są zmagania narodu fińskiego z wielokrotnie liczniejszą i pod każdym względem przeważającą technicznie Armią Czerwoną. Myli się jednak ktoś, kto oczekuje jednoznacznego potępienia żołnierzy radzieckich. W wielu miejscach pracy ukazany jest bezsens radzieckiej strategii, całkowity brak przygotowania operacji militarnych, absurd frontalnych ataków oraz używania ciężkiego sprzętu. Pokazany jest całkowity brak szacunku dla żołnierskiego życia, podporządkowanego radzieckiej wojnie propagandowej. Wplecione w pracę relacje oraz doskonały materiał ikonograficzny jeszcze bardziej podnoszą jej walor historyczny. Pracę kończą aneksy, zawierające m.in. informacje o otrzymanej przez Finlandię z zagranicy pomocy wojskowej oraz zestawienie porównaw-

cze sił i struktur dywizji fińskich i radzieckich, bibliografia i rozwinięty indeks osobowy.

18. Tomasz Wesołowski, „*Linia Mołotowa*”. *Sowieckie fortyfikacje graniczne z lat 1940–1941 na przykładzie 62 Brzeskiego Rejonu Umocnionego*, Białystok 2001, ss. 243. Praca ta stanowi próbę odpowiedzi na pytanie o zadanie, jakie dowództwo radzieckie stawiało tworzonemu naprędce na granicy radziecko-niemieckiej rejonom umocnionym na przykładzie fortyfikacji wzniesionych nad Bugiem i znanych jako 62 Brzeski Rejon Umocniony. Autor szczegółowo opisuje powstanie rejonu oraz zadania, jakie przed nim stawiano, w kontekście analizy całej radzieckiej szkoły fortyfikacyjnej oraz planów operacyjnych Armii Czerwonej z lat 1940–1941. Praca składa się z pięciu rozdziałów. W pierwszym omówiona została ewolucja radzieckich koncepcji budowy i wykorzystywania fortyfikacji stałych na granicach zachodnich w latach 1939–1941. Rozdział drugi zawiera dokładną charakterystykę 62 Brzeskiego Rejonu Umocnionego w systemie obrony „Linii Mołotowa”. W rozdziale trzecim autor dokładnie charakteryzuje typy radzieckich schronów bojowych wznoszonych w latach 1939–1941 (cechy konstrukcyjne, technologię budowy, uzbrojenie i wyposażenie schronów oraz sposoby ich maskowania). Rozdział czwarty zawiera omówienie typów i roli wojsk fortecznych w systemie obrony 62 Brzeskiego RU. W rozdziale piątym przedstawiona została rola tych umocnień w czasie pierwszych dni wojny radziecko-niemieckiej oraz, dzień po dniu, walki o ich przełamanie. Pracę kończy bibliografia. Wartość pracy podnosi duża ilość zdjęć, planów oraz schematów wznoszonych przez Rosjan budowli obronnych. Dużym minusem jest całkowity brak indeksów.

Rok 2002

1. Paweł Piotr Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–1939*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2002, ss. 1336. Ta monumentalna praca przedstawia genezę, przebieg i skutki Wielkiej Czystki przeprowadzonej na polecenie Stalina w Armii Czerwonej w latach 1937–1939. Autor w czternastu rozdziałach drobiazgowo rozpatruje różne aspekty stalinowskiej polityki personalnej, zarówno w perspektywie zbiorowego doświadczenia całej generalicji sowieckiej, jak też indywidualnych losów najwybitniejszych radzieckich dowódców. Szczegółowo opisuje drogę, jaką przeszedł praktycznie każdy z represjonowanych, od nagłego zdjęcia ze stanowiska, przez wykluczenie z partii, publiczny ostracyzm naj-

blizszych przyjaciół, aresztowanie, śledztwo i egzekucję, w drodze wyjątku zamieniane na wieloletnią karę obozu. Przedstawia także stan gotowości bojowej, wyszkolenia, wyposażenia technicznego oraz morale armii po zakończeniu fali czystek. W dołączonych do pracy aneksach znalazła się obsada personalna Zarządu Wywiadu Wojskowego w okresie od 1 stycznia 1937 r. do 22 czerwca 1941 r., obsada personalna Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych, Głównego Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego, Osobych Otdielow i Głównego Zarządu Ochrony Pogranicznej i Wewnętrznej w okresie od 1 stycznia 1937 r. do 17 września 1939 r., spis wyższych oficerów RKKA i RKKF usuniętych z sił zbrojnych od 1936 do 17 września 1939 r., spis wyższych oficerów NKWD represjonowanych w latach 1937–1939, spis wyższych oficerów RKKA i RKKF – ofiar Wielkiej Czystki – zrehabilitowanych i przywróconych do służby w okresie 1938–1945 r., spis wyższych oficerów RKKA i RKKF uwolnionych i zrehabilitowanych po 1945 r. Ostatni aneks zawiera wykaz tzw. *czsirów*, czyli członków rodzin wrogów ludu wraz z otrzymanymi wyrokami. Praca nie posiada, niestety, bibliografii. Kończy ją obszerny indeks nazwisk.

2. *Polacy i Rosjanie. 100 kluczowych pojęć*, pod red. Agnieszki Magdziej-Miszewskiej, Moniki Zuchniak, Pawła Kowala, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2002, ss. 190. Praca bardziej politologiczna niż historyczna, jednak bardzo ważna z punktu widzenia każdego historyka zajmującego się sprawami stosunków polsko-radzieckich. Składa się z kilkudziesięciu esejów dotyczących wzajemnych związków oraz przeciwieństw narosłych w ciągu ostatnich stuleci między Polakami i Rosjanami. Szkice napisali wybitni polscy i rosyjscy intelektualiści, m.in. Natalia Lebediewa, Natalia Piłatowa, Jerzy Holzer, Jerzy Kochanowski, Swietłana Falkowicz, Zofia Zielińska, Bogumiła Berdychowska, Wojciech Górecki, Nikita Aleksiejew, Miron Czernienko. Książka podzielona jest na pięć części: *Ambiwalencja sąsiedztwa, Wobec historii, Państwo, naród, imperium, Rosjanie w Polsce, Co nas łączy*. Możemy w nich przeczytać o Polsce w rosyjskiej myśli historycznej, poszukiwaniu tożsamości przez rosyjską szlachtę, Polsce, Rosji i wojnie 1920 roku, sprawie katyńskiej, antysemityzmie w kulturze rosyjskiej, działalności białych Rosjan w II RP, mniejszościach narodowych w powojennej Polsce. Wyjątkowo ciekawa jest ostatnia część (*Co nas łączy*), gdzie Nikita Aleksiejew w przewrotny sposób pisze o narodowej „miłości” Polaków i Rosjan – wódce. W artykule *Walka o wódkę* przytacza nieznaną fakt sporu z 1978 r. na poziomie MSZ Polski i ZSRR w sprawie – do kogo historycznie należy wymyślenie tego napoju. Spór sięgnął KC KPZR, zaś do udowodnienia wyższości „wynałazców” rosyjskich zaangażowano nawet Instytut Historii Aka-

demii Nauk ZSRR. Ostatecznie ZSRR wygrała tę batalię udowadniając, że rosyjskie prawa do produkcji wódki są starsze. Pracę kończy indeks osobowy.

3. Stanisław M. Jankowski, *Czterdziestu co godzinę*, Polska Fundacja Katyńska, Warszawa 2002, ss. 364. Praca ta stanowi najobszerniejsze jak dotąd opracowanie odnalezionych w 1991 roku w skrytce pod dachem Instytutu Ekspertyz Sądowych w Krakowie protokołów badań, odpisów rękopisów pamiętników oraz zdjęć wydobytych z mogił katyńskich i przywiezionych do Krakowa przez Niemców tuż po ekshumacji latem 1943 roku. Odpisy robione na potrzeby niemieckie oraz ukryte przed Niemcami zdjęcia ocalone zostały dzięki staraniom doktora Jana Z. Robla. Kierował on zespołem pracowników w trakcie zabezpieczania materiałów przekazanych z krakowskiego PCK do Oddziału Chemicznego Państwowego Instytutu Medycyny Sądowej i Kryminalistyki, którego był dyrektorem. Większość materiałów, wydobytych z mogił, zabrana została latem 1944 r. przez uciekających Niemców i zaginęła. Odpisy 15 pamiętników, dzięki staraniom wywiadu AK, w ostatnich dniach maja 1944 r. trafiły do Londynu i stały się podstawą wielu późniejszych publikacji o tematyce katyńskiej. Autor przedstawia też sylwetkę dra Robla oraz kilku osób z jego zespołu, a także działania NKWD i władz PRL zmierzające do zatarcia śladów zbrodni. Pracę kończy bibliografia oraz indeks nazwisk.

4. Piotr Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939–1945*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2002, ss. 388. Praca ukazuje miejsce i rolę organów wywiadu i aparatu bezpieczeństwa w realizacji polityki Stalina wobec Polski, a także ich udział w zwalczaniu konspiracji niepodległościowej podczas okupacji oraz w trakcie tworzenia się nowego ustroju w końcowej fazie wojny. Autor w kolejnych rozdziałach omawia genezę działalności organów bezpieczeństwa oraz wywiadu ZSRR przeciwko Polsce w okresie międzywojennym. Charakteryzuje struktury i metody ich działania po agresji 17 września 1939 r., omawia funkcjonowanie wywiadu sowieckiego na ziemiach wschodnich II RP tuż przed wybuchem wojny niemiecko-radzieckiej, współdziałanie służb wywiadowczych ZSRR z Oddziałem II sztabu Naczelnego Wodza i wywiadem GL-AL oraz zwalczanie polskiego ruchu oporu przez organa wywiadu i kontrwywiadu ZSRR – szczególny nacisk kładąc na zadania i rolę „Smierszu” oraz współpracę NKWD-NKGB z Resortem Bezpieczeństwa Publicznego. Pracę uzupełniają schematy organizacyjne, reprodukcje 15 dokumentów, bibliografia i indeks osobowy. Zastanawiające w całej pracy jest tylko jedno – autor nie wykorzystał (a przynajmniej nie przyznaje się do tego w bibliografii) archiwów rosyjskich, białoruskich i ukraińskich.

5. Andrzej Peplowski, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2002, ss. 376. Praca poświęcona jest strukturze, zadaniom i działalności kontrwywiadu II RP w okresie międzywojennym. Autor porównuje metody stosowane przez obce wywiady, natężenie oraz główne kierunki akcji szpiegowskich, sposoby zwalczania działań wymierzonych w bezpieczeństwo kraju. Omawia też największe lub raczej najbardziej znane akcje kontrwywiadowcze. Wszystko to na podstawie materiałów archiwalnych z CA MSWiA, CAW, dawnego Centralnego Archiwum KC PZPR, Instytutu im. Piłsudskiego w Londynie, Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie, Archiwum Straży Granicznej w Kętrzynie oraz Archiwum Państwowego w Lublinie. Dla nas najciekawsze są fragmenty pracy dotyczące wywiadu wojskowego i politycznego ZSRR, afer inspiracyjnych wobec wywiadu sowieckiego przygotowanych przez polskie służby kontrwywiadowcze oraz wybranych sowieckich afer szpiegowskich. Pracę uzupełniają 22 załączniki (głównie fotokopie dokumentów) oraz obszerna bibliografia. Zabrakło, niestety, indeksów.

6. Marek Kornat, *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2002, ss. 808. Ta obszerna praca wbrew tytułowi nie zawiera wyłącznie rozważań autora na temat polityki zagranicznej II RP w 1939 r. W swej pracy Marek Kornat snuje rozważania o polskiej polityce zagranicznej wobec Niemiec i ZSRR od 1934 r., starając się spojrzeć w zdecydowanie bardziej przychylny sposób na politykę zagraniczną ministra Becka. Zasadniczą część pracy, składającej się w sumie z sześciu rozdziałów, poprzedza bardzo obszerne omówienie literatury i podstaw źródłowych, w którym autor dość krytycznie odnosi się do wielu prac powstałych w kraju i poza jego granicami w ostatnim półwieczu. Kolejne rozdziały dotyczą polskiej służby zagranicznej i wywiadu wobec zagrożeń międzynarodowych w 1939 r., opinii kierownictwa politycznego II RP na temat Niemiec i Rosji w latach 1934–1939, sytuacji Polski na arenie międzynarodowej od „pomonachijskiej izolacji” do sojuszu z Wielką Brytanią (październik 1938 – sierpień 1939 r.), oceny położenia międzynarodowego Polski w okresie bezpośrednio poprzedzającym podpisanie traktatu (maj-sierpień 1939 r.) oraz miejsca i roli Polski w strategicznych planach Związku Radzieckiego w przełomowym 1939 r. Obszerą część pracy (170 stron) zajmują aneksy, które autor podzielił na trzy zasadnicze części: *Dyplomację II Rzeczypospolitej wobec zbliżenia niemiecko-sowieckiego w świetle nie publikowanych dokumentów*, *Państwa baltyckie wobec zbliżenia niemiecko-sowieckiego w roku 1939*, *Struktura i personalia*

Wydziałów Wschodniego i Zachodniego w Ministerstwie Spraw Zagranicznych RP oraz II Oddziału Sztabu Głównego w latach 1938–1939. Pracę kończy obszerna bibliografia (ponad 900 pozycji) oraz rozwinięty indeks nazwisk.

7. Zofia Lech, *Syberia Polską pachnącą*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2002, ss. 348. Praca ta, choć nie mieści się w kryteriach przyjętych na początku, znalazła się w tym zestawieniu nieprzypadkowo. Dotyczy ona innego niż ogólnie przyjęte spojrzenia na zesłanie i katorgę. Zofia Lech ukazuje Syberię nie tylko jako największe więzienie świata. Dzięki zebranych przez siebie, nigdzie dotąd niepublikowanym materiałom ukazuje Syberię także jako miejsce normalnego, szczęśliwego życia, ostoję polskości oraz polskiej wiary – nawet jeśli początkiem drogi na nią były krew, łzy i katorga. Jak pisze: „Pachniała tajgą, tundrą, ale także polskim chlebem”. Pracę kończy bibliografia oraz indeks (osobowo-geograficzno-rzeczowy).

8. *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953*, praca zbiorowa pod red. Krzysztofa Jasiewicza, ISP PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa/Londyn 2002, ss. 630. Autorzy pracy stawiają sobie za zadanie ukazanie długofalowych trendów w historii „wschodniej” w latach 1939–1953, zastanawiając się nad funkcjonowaniem świadomości zbiorowej pełnej stereotypów i mitów z nieodległej w sumie przeszłości. W swych artykułach omawiają m.in. metody funkcjonowania radzieckiego aparatu władzy, zmiany gospodarcze i społeczne wsi, polski ruch oporu wobec radzieckiego okupanta, problemy i konflikty narodowościowe, a także sposoby przedstawiania historii Ziemi Wschodnich w zależności od narodowej „opcji” oraz uwarunkowań ideologicznych. Na pracę składają się artykuły: Krzysztofa Jasiewicza – *Aparat sowiecki na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej jako model patologiczny funkcjonowania klasy politycznej (1939–1953)*, Marka Wierzbickiego – *Zmiany społeczne i gospodarcze wsi kresowej w latach 1939–1953*, Sokrata Janowicza – *Zderzenie wielu światów, czyli Kresy białoruskie w latach 1939–1953*, Rafała Wnuka – *Polska konspiracja antysowiecka na Kresach Wschodnich II RP w latach 1939–1941 i 1944–1952*, Wojciecha Rojka – *Wielka Brytania wobec państwowej przynależności Wileńszczyzny (sierpień 1939 – sierpień 1940)*, Grzegorza Motyki – *Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej*, Andrzeja Żbikowskiego – *Konflikty narodowościowe na polskich Kresach Wschodnich (1939–1941) w relacjach żydowskich „bijeńców”*, Tomasza Stryjka – *Hi-*

storiografia a konflikt o Kresy Wschodnie w latach 1939–1953. Radzieckie, rosyjskie, ukraińskie i polskie prezentacje dziejów ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej jako część „wojny ideologicznej” w okresie lat trzydziestych-pięćdziesiątych XX wieku. Pracę kończą noty o autorach oraz indeksy.

9. Andrzej Knorowski, *Paragrafy niezgody. Agresja sowiecka na Polskę w 1939 r. w świetle ówczesnych norm międzynarodowego prawa wojennego*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2002, ss. 359. Podstawowym celem przyświecającym autorowi tej pracy jest ustalenie stanu prawnego między Polską i ZSRR wg stanu z 17 września 1939 r. oraz wynikających z tego skutków w stosunku do państwa polskiego jako podmiotu prawa międzynarodowego. Jest to pierwsza próba spojrzenia od tej strony na problematykę agresji radzieckiej we wrześniu 1939 r. Praca składa się z pięciu rozdziałów. W pierwszym autor omawia wybrane problemy międzynarodowego prawa wojennego, charakteryzując m.in. umowy i konwencje międzynarodowego prawa wojennego wiążące Polskę i ZSRR. W rozdziale drugim analizuje przebieg agresji 17 września w świetle norm międzynarodowego prawa wojennego (konwencji, praw i zwyczajów wojny lądowej oraz formalnoprawnych wymogów rozpoczęcia działań zbrojnych). Rozdział trzeci w całości poświęcony jest prawnym aspektom okupacji wschodnich terenów Polski – statusowi zaanektowanych ziem oraz ciągłości administracji państwa okupowanego w świetle przeprowadzonych wyborów do Zgromadzeń Ludowych. Rozdział czwarty dotyczy losu polskich jeńców wojennych w świetle prawa międzynarodowego. Rozdział piąty poświęcony jest polityczno-prawnym skutkom agresji (pogwałceniu przez ZSRR z chwilą agresji 10 międzynarodowych i dwustronnych traktatów) oraz stanowisku państw sojusznicznych i neutralnych wobec działań ZSRR. Pracę kończą aneksy – 15 wybranych przez autora dokumentów, głównie fotokopii ulotek rozpowszechnianych przez Armię Czerwoną w trakcie działań wojennych – selektywna bibliografia oraz indeksy (osób i miejscowości).

10. Wojciech Włodarkiewicz, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2002, ss. 320. Jest to, jak dotąd, pierwsza tak pełna próba oceny przygotowania naczelnych władz wojskowych II RP do ewentualnego konfliktu z ZSRR oraz ich wiedzy na temat potencjału militarnego naszego wschodniego sąsiada. Aby tego dokonać, autor przeprowadził wnikliwą kwerendę wielu archiwów krajowych i zagranicznych (CAW, AAN, WIH, Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie, Archiwum Instytutu Józefa Pił-

sudskiego w Londynie, Studium Polski Podziemnej, Ośrodka Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentalnych w Moskwie, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego w Moskwie oraz Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie). Praca składa się z czterech rozdziałów. W pierwszym autor omawia organizację naczelnych władz wojskowych i wywiadu wojskowego oraz jego zadania i działalność w latach 1921–1939, w drugim stan wiedzy strony polskiej na temat potencjalnego zagrożenia radzieckiego (organizacji i dyslokacji wojsk, ich stanu, uzbrojenia i wyposażenia oraz stanu radzieckiego przemysłu zbrojeniowego). Rozdział trzeci dotyczy rozpoznania zagrożenia ze strony ZSRR (m.in. oceny rozwoju radzieckiej broni pancernej i lotnictwa), a także wojskowej oceny współpracy niemiecko-radzieckiej w latach 1926–1935. Rozdział czwarty, analogicznie, dotyczy oceny stanu zagrożenia ze strony ZSRR w drugiej połowie lat trzydziestych, w tym analizy zagrożenia Rzeczypospolitej do 31 sierpnia 1939 r. oraz po rozpoczęciu działań wojennych. Pracę kończy aneks zawierający 17 fotokopii dokumentów, bibliografia oraz indeksy (osób i miejscowości).

11. Donata Karolkiewicz, *„Wolna Łomża”. Oblicze radzieckiej polityki i propagandy w łomżyńskim w okresie 1939–1941*, Oficyna Wydawnicza „Stopka”, Łomża 2002, ss. 196. Jest to monografia ukazującej się w okresie okupacji radzieckiej 1939–1941 na terenie Łomży gazety „Wolna Łomża”. Autorka, po przeanalizowaniu znajdujących się w zbiorach Biblioteki Narodowej numerów gazety, stara się ukazać obraz tamtych czasów, który, choć skrętnie skrywany i „owinięty” masą propagandowego śmiecia, wyłania się jednak ze stron polskojęzycznej, radzieckiej prasy propagandowej. Trzeba tylko – jak zauważa w przedmowie Stanisław Zagórski – umiejętnie czytać między wierszami, stosując wręcz „negatywowy” odbiór informacji (walki z bandami – to opór społeczny, propagandowo przerobione wyniki wyborcze do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi – to zatuszowany prawdziwy obraz postaw łomżyńskiego społeczeństwa). Praca składa się z ośmiu rozdziałów, w których autorka omawia kolejno proces aneksji regionu łomżyńskiego w skład Białoruskiej SRR, rolę i zadania stawiane „Wolnej Łomży” na tle innych polskojęzycznych gazet wydawanych na ziemiach północno-wschodniej Polski, a następnie najważniejsze zagadnienia, które pojawiały się na łamach gazety (wybory, radziecką rzeczywistość, przemiany gospodarcze i społeczne, kulturę, szkolnictwo, wychowanie polityczne, stosunek do religii i Kościoła, radziecką politykę zagraniczną). Pracę kończy bibliografia oraz aneksy. Minusem pracy jest brak indeksów.

12. *Jedwabne. Spór historyków wokół książki Jana T. Grossa „Sąsiedzi”*, Biblioteka Frondy, Warszawa 2002, ss. 264. Ta niewielka praca stanowi wybór tekstów polemicznych polskich historyków (Pawła Machcewicza, Andrzeja Żbikowskiego, Marka Jana Chodkiewicza, Tomasza Strzembosza, Piotra Gontarczyka, Bogdana Musiała, Marcina Kuli, Zofii Borzymińskiej, Rafała Żebrowskiego, Thomasa Urbana i Normana G. Finkelsteina) z pracą Jana T. Grossa, które ukazały się na łamach „Rzeczypospolitej” od grudnia 2000 r. do września 2001 r. Dodatkowo opublikowane zostały dwa artykuły, które ukazały się w „Gazecie Wyborczej” (Sławomira Radonia) oraz „Dziejach Najnowszych” (Bogdana Musiała).

13. *Wokół Jedwabnego*, Tom 1: *Studia*, Tom 2: *Dokumenty*, pod red. Pawła Machcewicza i Krzysztofa Perska, IPN, Warszawa 2002, ss. 525+1035. Praca ta, przygotowana przez Biuro Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej prezentuje wyniki badań nad zbrodniami popełnionymi na polskich Żydach w Jedwabnem, Radziłowie i innych miejscowościach Łomżyńskiego i Białostoczczyzny latem 1941 r. Jest pierwszą naukową próbą ustalenia, co doprowadziło do zbrodni, jakie były przyczyny tak ogromnego wzrostu antagonizmów polsko-żydowskich oraz jaką rolę w tym wszystkim odegrała władza radziecka. Tom pierwszy zawiera studia, które przedstawiają te wydarzenia na szerokim tle historycznym, poczynając od stosunków polsko-żydowskich na tym terenie w okresie przedwojennym, poprzez opis radzieckiej polityki narodowościowej, niemieckiej polityki zagłady Żydów oraz antyżydowskich wystąpień miejscowej ludności, kończąc analizą powojennych procesów karnych w sprawie mordu w Jedwabnem. Szczególnie ciekawie prezentują się opracowania: Dariusza Libionka – poświęcone postawie duchowieństwa w diecezji łomżyńskiej, Marka Wierzbickiego – o stosunkach polsko-żydowskich na Zachodniej Białorusi oraz Edmunda Dmitrowa – o oddziałach operacyjnych niemieckiej Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa. Dodatkowo, całość rozważań uzupełnia przegląd piśmiennictwa poświęconego szeroko pojętej „sprawie Jedwabnego” od momentu ukazania się pracy Grossa do chwili wydania tomu pióra Pawła Machcewicza, a także „kalendarium” mordu w Jedwabnem autorstwa Tomasza Szaroty. Tom drugi zawiera polskie, radzieckie i niemieckie dokumenty (w tym szereg nieznanych dokumentów NKWD), relacje Polaków represjonowanych przez radzieckie władze w okresie 1939–1941, raporty wywiadowcze Polskiego Państwa Podziemnego, sprawozdania niemieckich formacji wojskowych i policyjnych działających na tym terenie od lata 1941 r., wstrząsające świadectwa Żydów ocalałych z pogromów, akta śledcze oraz akta procesów karnych toczących się zaraz po zakoń-

czeniu wojny. Do najciekawszych należą niewątpliwie dokumenty radzieckie opracowane przez Michała Gnatowskiego oraz dokumenty niemieckie (Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa działających na terenie Łomżyńskiego i Białostocczyzny) zebrane i przygotowane przez Edmunda Dmitrowa. Oba tomy zaopatrzone zostały w indeksy nazwisk i miejscowości, biogramy autorów opracowań oraz aktywnych uczestników tamtych wydarzeń.